

Голові спеціалізованої вченої ради
ДФ 20 051.076
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника,
доктору історичних наук, професору,
завідувачу кафедри всесвітньої історії
факультету історії, політології і
міжнародних відносин
Жерноклеєву Олегу Станіславовичу
(76018, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57)

ВІДГУК

офіційного опонента

кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника
відділу історії України середніх віків та раннього нового часу
Інституту історії України Національної академії наук України

Земи Валерія Євгеновича

на дисертацію Кардаша Остапа Назаровича

«Латинська та кирило-мефодіївська церковні традиції IX–XI ст.:

східний фронтір канонічного протистояння»,

подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії

за спеціальністю 032 Історія та археологія

(Галузь знань 03 Гуманітарні науки)

Дисертаційна робота Остапа Назаровича Кардаша «Латинська та кирило-мефодіївська церковні традиції IX–XI ст.: східний фронтір канонічного протистояння» є оригінальною і самостійною працею, що відповідає вимогам академічної доброчесності. Робота спирається на широке коло джерел та історіографії. Наводяться не лише міркування дослідників стосовно поширення та конфронтації між східною та західною літургійною традицією на теренах «Молодшої Європи», але піддано дискусії та перегляду наявні досі твердження. У додатках міститься відповідний матеріал, який додає просторового й ілюстративного розуміння процесів християнізації та суперництва щодо поширення літургійних традицій: мапи, ілюстрації, акти права чи їхні фальсифікати, зображення культових споруд.

Актуальність теми студій зумовлена розробкою означеної проблематики у вітчизняній медієвістиці, яка ще недостатньо висвітлена. Дисертаційне дослідження Остапа Кардаша по-новому розглядає процеси християнізації теренів «Молодшої Європи», яка фрагментарно вивчалася й у зарубіжній історичній науці, головно центральноєвропейській. Потреба вивчення різних аспектів канонічного протистояння латинської і кирило-мефодіївської церковних традицій IX–XI ст. у країнах «Молодшої Європи» актуалізувалася в часі українсько-російської війни. Адже в умовах збройної агресії ворог використовує процеси минулого, в тому числі й релігійної традиції в якості ідеологічної зброї проти України, формуючи претензії на терени Київської церковної традиції, які перебували в тісному спілкуванні з європейськими сусідами. Крім того, тяглість християнських впливів на сучасних українських теренах, різні вектори поширення християнства, зокрема й через фронтірні зони міжконфесійної конфронтації, актуалізують дослідження означеної проблематики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане на кафедрі всесвітньої історії Факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника в рамках науково-дослідної теми кафедри «Центрально-Східна Європа: етнополітичні процеси, соціальні трансформації, міжнародні відносини» (державний реєстраційний номер: 0112U003030).

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Винесена до розгляду праця є самостійним і цілісним дослідженням, яке відображає працю з різномовними джерелами та історіографією, зіперта на оригінальний і обґрунтований методологічний підхід, що обумовлюється і особливостями обраної проблематики. Дисертаційне дослідження охоплює регіон Центрально-Східної Європи та процеси християнізації на цих теренах у контексті спілкування і конфронтації між Візантією, Каролінгами та Римом. Зроблені висновки оригінальні. Тема дисертаційного дослідження, охоплюючи розлогий перелік питань, налічує понад двохсотлітню історію студій у різних країнах Європи. Попри це, численні наукові монографії і статті не окреслюють східний фронтір канонічного протистояння

між латинською та кирило-мефодіївською церковними традиціями IX–XI ст., який залишався на маргінесі наукових інтересів учених до другої половини XX – початку XXI ст. Дисертант використав широкий спектр загальнонаукових і спеціально-наукових методів і принципів. Їхнє поєднання створило теоретико-методологічну базу дослідження й послужило інструментарієм реконструкції східного фронтиру канонічного протистояння латинської і кирило-мефодіївської церковних традицій у IX–XI століттях, виокремлення його основних доктринальних складників, регіональних особливостей й динаміки просторових змін.

Основні результати дослідження викладено в 11 наукових публікаціях, з яких чотири – в українських фахових виданнях категорії Б, а дві – в іноземному фаховому виданні, що індексується в науково-метричних базах *Scopus* та *Web of Science Core Collection*. Результати дисертаційних студій представлено на трьох міжнародних наукових конференціях: «Релігії і вірування Русі (IX–XVI ст.)» (м. Львів, 15–18 листопада 2017 р.) і «Дипломатія середньовічної Русі (X–XVI ст.)» (м. Краків, Польща, 9–11 жовтня 2019 р.) в серії «*Colloquia Russica*», V Міжнародній науковій конференції «Держави Центральної та Східної Європи в історичній перспективі» (м. Пінськ, Білорусь, 27 листопада 2020 р.), а також на вебінарі «Латинська та кирило-методіївська церковні традиції у Великій Моравії IX ст.» на YouTube-каналі «Історичний вебінар» (24 липня 2023 р.). Окремі теоретичні положення дисертації було винесено на обговорення щорічних звітно-наукових конференцій професорсько-викладацького складу, докторантів, аспірантів і студентів Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (6–10 квітня 2020 р.; 5–9 квітня 2021 р.; 4–8 квітня 2022 р.; 3–7 квітня 2023 р.).

О.Н. Кардаш успішно реалізував поставлені задачі з дослідження фронтиру літургійного протистояння. Проблематика процесів християнізації країв «Молодшої Європи» розкрита на зрізі політичних і богословських контроверз. Показано процеси конфронтації та взаємодії між різними релігійними традиціями.

Практичне значення дослідження передбачає використання його результатів у подальших наукових студіях з історії міжконфесійних відносин у

країнах «Молодшої Європи» XII–XV століть. Отримані результати роботи можуть стати основою з написання різнопланових фахових публікацій, а також для підготовки методичних розробок, курсів лекцій, практикумів та профільних навчально-методичних посібників з історії Середніх віків, окремих країн Європи і спеціалізованих курсів з історії середньовічної Церкви. Матеріали дисертації можна використати при маркуванні туристичних маршрутів зонами окремих середньовічних монастирів, сакральних комплексів, городищ «Молодшої Європи», а відтак сприяти інтегруванню української туристичної інфраструктури в європейську. Результати студій можуть бути використані і в консультуванні художнього та документального кіновиробництва зі схожої проблематики, зокрема сиквелі словацько-українського серіалу «Слов'яни». Важливим аспектом дисертаційного дослідження та його висновків є запропонована власна версія інтерпретації стосунків між різними центрами (політичними і релігійними), що формували простір Центрально-Східної Європи та визначив її культурні, правові і політичні традиції на багато століть.

Загальна оцінка змісту роботи. Дисертаційна робота Кардаша О.Н. розглядає проблеми поширення християнства та міжконфесійним стосункам у ранньосередньовічних країнах, так званій «Молодшій Європі». Поширення християнства на теренах Центрально-Східної Європи збігалось з дискусіями між Візантією і Римом щодо християнцізації Болгарії, усуненням патріарха Ігнатія в Константинополі, якого силився підтримати папа римський Миколай I. Християнізація слов'янських країн зіткнулася з проблемою мови навчання, бо решта охрещених країн належала до кола впливів античного римського світу, тож латина як мова права і управління мала значне поширення і використання у країнах Західної Європи, однак значно меншу у слов'янських країнах, хоча артефакти та поховання римської цивілізації свідчать про побутування римлян і на західноукраїнських землях. Значущим було створення специфічної абетки для відображення звуків слов'янських мов. Спочатку в глаголиці, а відтак у кирилиці в абрисах графіки літер помітні впливи не лише греки і латини, але й гебрайської графіки (як от літера шін для Ш та цадех для Ц). Серед ранніх пам'яток богослужбового кола слід виділити «Київські глаголичні листки», які

відображають поширення у Хорватії літургії на місцевій говірці. У дисертації підкреслено плекання хорватської традиції аж до часів Відродження. Хорвати-глаголяші продовжували перекладацьку діяльність у XIV столітті, заснувавши такий осередок спочатку у Празі, а відтак і в Кракові з фундації Ядвіги і Ягайла на зламі XIV і XV. Цей новий осередок бенедиктинців переклав староукраїнською мовою значний корпус пам'яток латинського кола, не лише богословського, але й фабулярного змісту. В такий спосіб староукраїнська мова набула статусу не лише як мова литовського судівництва і права, але й книжна. Якщо повернутися до самої місії Кирила й Методія, то слід нагадати й про їхній візит до Херсонесу, де вони здобули мощі папи римського Климентія. Легенда про здобуття цих мощів і перевезення до Києва, а не лише Риму, було знаковою подією для розвитку християнських культів, що єднали Східну і Західну Європу. Ще один Провідну роль у процесах євангелізації спільнот «Молодшої Європи» відіграло строкате за етнічним походженням і дієцезіальною чи монастирською належністю латинське духівництво та представники кирило-мефодіївської церковної традиції, сформованої солунськими братами-місіонерами і їхніми учнями у 860–880-х рр. Первинне місіонерське сподвижництво adeptів обох традицій на тих теренах переросло у масштабну слов'яно-латинську міжобрядову конфронтацію другої половини IX–XI ст., що стала основним предметом поданої на захист дисертації. Серед ознак літургійного спілкування в межах «Молодшої Європи», вже конфесійно поділеної, слід згадати про перенесення мощів київських святих Бориса і Гліба до Сазавського монастиря у 1095 році. В свою чергу і святий В'ячеслав згадувався у літургійних книгах давньої Київської митрополії.

Дисертаційне дослідження висвітлює процеси та особливості інституалізації латинської церковної організації у межах поставарського Подунав'я, становлення місійних теренів і церковних землеволодінь єпископських діоцезів Зальцбурга, Пассау й Регенсбурга та окремих баварських монастирських спільнот, реконструйовано їх географічні межі та регіональну специфіку на тлі колонізаційного і місіонерського освоєння окреслених поставарських земель згаданими структурами Баварської церкви. Ці процеси відображені в ілюстративних матеріалах, долучених до дисертації. У дисертації висвітлено

місіонерську діяльність солунських братів-місіонерів Константина (Кирила) й Мефодія у володіннях моравського князя Ростислава у 863–867 рр. Висвітлено процес формування кирило-мефодіївської церковної традиції слов'янського обряду, проаналізовано основні фактори її поширення у Великій Моравії, доктринальні риси, санкціоновані папою Адріаном II у Римі впродовж 867–869 рр. Значущість поширення християнства і кирило-методіївської традиції у Великій Моравії відобразилося і в «Повісті временних літ».

Досліджено основні етапи церковно-релігійного антагонізму між солунськими місіонерами та їхніми послідовниками, з одного боку, та латинським духовництвом Зальцбурзької, Пассауської й Регенсбурзької дієцезій у династичних володіннях Моймировичів та паннонського князя Коцела – з іншого. Висвітлено динаміку просторово-хронологічної трансформації східного (паннонського та великоморавського) фронтиру канонічного протистояння між латинською і кирило-мефодіївською церковними традиціями у 863–886 рр. Висвітлено церковно-догматичні складники слов'яно-латинської міжобрядової конфронтації, яка виражалася в контроверзі щодо канонічності використання слов'янської мови в літургійній практиці, запровадження *Filioque* до віровчення Заходу, церковно-правові аспекти. Слід зазначити, що попервах поширення вчення про філіюкве впродовж VIII–X століть обмежувалося переважно землями франків і включення його до віровчення відбувалося завдяки наполяганням богословів із кола Карла Великого. Вперше монахи візантійського обряду почули спів служби з додаванням філіюкве на Оливній горі в Єрусалимі (810 р.), що викликало їхню гостру реакцію. Минуло два століття заки вчення про філіюкве ввійшло до віровчення Католицької церкви. Рішучо заперечив проти запровадження філіюкве папа Леон III, який виставив срібні щити з написом грекою і латиною Символу віри, який спирався на Нікейську версію, що не містив додатку. Вже за високого Середньовіччя додаток було залучено і до віровчення Рима, а відтак змінено інтерпретацію філіюкве. Нові дискусії щодо додатку поставали під час унійних перемовин між Візантією та Римом. Дослідник звертає увагу на те, що в 879 році на тлі поглиблення кризи у відносинах між церковною та світською владою – Мефодія зі Святоплуком – підбурений латинським духовництвом володар надіслав до Риму посольство,

оскаржуючи великоморавського архієпископа у відхиленнях від ортодоксальної римської доктрини Церкви, особливо у питанні *Filioque* (с. 139). При тому, що Рим у ті часи прохолодно дивився на залучення такої зміни до віровчення Католицької церкви. Слід зазначити, що в цьому випадку помітно ще одну лінію протистояння, що потребуватиме в перспективі додаткового вивчення. Слід для цього звернути увагу на перелік оскаржень, вміщений у листі папи Миколая I.

В останні часи перегляду піддано початки контрверзи між Візантією та Заходом, що набуло висвітлення на сторінках дисертації. Досі вважалося, що Фотієва Енцикліка та Містагогія слугували за початок розбрату (с. 141-142), в яких висувався перелік оскаржень з розбіжностями між звичаями східного і західного обрядів та звичаїв. Від часів пізньої античності у різних регіонах Заходу співіснували розбіжності в літургійних традиціях: міланська, римська і франкська та ін. І лише за часів Карла Великого розпочалися процеси консолідації як політичної, так і літургійної. Рух консолідації відобразився перш за все на засудженню адопціонізму – оригінальній інтерпретації тринітарного вчення, яке поширилося на землях Іспанії, Франції та навіть Італії. Адопціоністи відкидали божественну, вроджену сутність Ісуса, а також заперечували релігійні зображення. Засудивши учення на соборі у Франкфурті на Майні, Карл Великий зрештою отримав і корону відродженої імперії Заходу. Карл Великий причинився до того, аби порятувати папу Леона III, переслідуваного римлянами. Ще одна суттєва причина дискусій між Візантією і Заходом було релігійне мистецтво, вшанування сакральних зображень. Відбувалося також взаємопроникнення образів і культів між християнствами східного і західного обрядів, про що згадано в дисертаційному дослідженню.

Кирило й Methodій були тісно пов'язані з патріархом Фотієм. Коли Кирило служив за бібліотекаря у патріарха Ігнатія – суперника Фотія, Methodій вирушив із місією до слов'янських земель із благословення папи як його легат. Він перебував три роки в ув'язненні германського короля та германського й баварського єпископа, які чинили спротив втручанню Риму в сферу їхніх місіонерських інтересів щодо слов'янських земель. Папа Йоан VIII наполіг на тому, щоб Methodія звільнили, а відтак супроводжували його до Моравії. Проте наступник, папа

Стефан V, заборонив слов'янську літургію, певною мірою зруйнувавши досягнення братів у Моравії. Те, що папа підтримав місію Методія в регіоні, що впродовж десятиліть залишався під місіонерською увагою баварських єпископів і під протекцією східно-франкського короля, а папського легата ув'язнили, впливало з боротьбою за сфери впливу. У 866 році Рим вигнав баварську місію з Болгарії, а 870 року через Методія намагався вчинити те саме в Панонії. Перебіг суперечок щодо впливів у країнах «Молодшої Європи» докладно розглянуто на сторінках дисертаційного дослідження (с. 117-119). Дослідник дійшов висновку, що церковно-політична переорієнтація Моймировичів у 860-х роках в бік Константинополя сприяла поширенню у Моравії слов'янської просвітницької місії Константина і Мефодія, початкова фаза якої спершу проявилася у поєднанні латинських і ромейських літургійних практик, упровадженні слов'янської мови богослужіння та євангелізаційній діяльності, дидактиці місцевих послідовників солунських братів. Зазначається, що на першому етапі канонічного протистояння між Константином і Мефодієм та латинським духівництвом основним предметом диспутів була проблема канонічності слов'янської мови літургії. Переконлива і аргументована позиція солунських братів у цьому доктринальному питанні спонукала папу Адріана II підтримати кирило-мефодіївське духівництво, чия місія отримала підтримку через єпископське висвячення Мефодія і низки Константинових адептів.

Як зазначається в дисертаційному дослідженні, у 870-х роках східний фронтір слов'яно-латинської канонічної конфронтації попервах пролягав у панонських володіннях князя Коцела, що територіально збігалися із зальцбурзькими церковними наданнями у Нижній Панонії. Участь регенсбурзького та пассауського єпископів у синоді 870 році засвідчила їхнє прагнення зупинити поширення впливу архієпископа Мефодія на панонських землях під юрисдикцією єпископства Св. Еммерама й на теренах Моравії, яку вище духівництво Пассау вважало власним місіонерським тереном. Згодом, фронтір слов'яно-латинської міжобрядової конфронтації почав повторювати церковний і політичний дуалізм Святоплукової держави, що особливо поглибився внаслідок заснування у 880 році у структурі великоморавської церковної ієрархії

окремого латинського єпископства із центром у Нітрі. Відтоді конфронтаційна зона латинської і кирило-мефодіївської традицій пролягала порубіжжям моравської і нітранської *possessionum* Святоплукової держави (що умовно окреслювалося смугою Малих і Білих Карпат, географічно тотожних моравському й нітранському діоцезам) (с. 147).

Щодо християнізації віслян і поширення візантійсько-слов'янського обряду на теренах Польщі, то дослідник приходять до висновку, що артефакти не свідчать про такі процеси (с. 149-150).

Дотримання вимог академічної доброчесності. У дисертаційній праці О.Н. Кардаша не виявлено порушень норм академічної доброчесності і нецитованих запозичень. Усі частини роботи і висновки мають самостійний, цілісний і оригінальний характер. У тексті дисертаційного дослідження наявні поклики на джерела інформації, бібліографія дослідження вичерпна, в роботі не виявлено ознак фальсифікацій. Висновки і спостереження автора самостійні і мають авторський характер.

Загальні зауваги.

1. Варто приділити більшу увагу темі образів, ушанування ікон, що стало яблуком розбрату у спілкуванні між Візантією та Заходом. Варто звернути ретельнішу увагу на взаємопроникнення релігійного мистецтва, формування культу святих та їх зображень.

2. Чіткіше розрізняти різні центри впливів у тогочасній Європі, зокрема, франкської (Каролінгів), римської, візантійської, а врешті візантійсько-слов'янської.

3. Звернути увагу на особливості контрверсій між візантійцями та Заходом не лише на матеріалі запровадження філіокве.

4. Залучати ширше коло джерел, що віддзеркалює побутування слов'янської літургійної традиції, беручи до уваги хорватські тексти.

Загальний висновок.

Дисертаційне дослідження О.Н. Кардаша є актуальним, сучасним і цілісним. Воно порушує питання літургійної конфронтації, розглянути на різних рівнях (політичному, релігійному, культурному). Автор залучає вивчення процесів

поширення християнства і дискусій щодо його конфронтуючих традицій у краях «Молодшої Європи», до яких слід активніше залучати і українські землі. Дослідження пропонує новий погляд поширення кирило-мефодієвської традиції та політики місцевих володарів. Автор чітко формулює мету, методологічні засади, завдання дослідження. Кожен із підрозділів дисертації містить стислі висновки, що підсумовують викладений матеріал. Таким чином, дисертація «Латинська та кирило-мефодіївська церковні традиції IX–XI ст.: східний фронтір канонічного протистояння» відповідає вимогам наказу Міністерства освіти і науки України № 40 від 12.01.2017 року «Про затвердження вимог до оформлення дисертації» (зі змінами), «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 44 від 12.01.2022 року (зі змінами від 21.03.2022 року, № 341), не містить ознак порушення академічної доброчесності, а її автор – Кардаш Остап Назарович – заслуговує на надання наукового ступеня доктора філософії у галузі знань 03 Гуманітарні науки зі спеціальності 032 Історія та археологія.

Офіційний опонент:

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник

відділу історії України середніх віків та раннього нового часу

Інституту історії України

Національної академії наук України

Валерій ЗЕМА

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ

НАН УКРАЇНИ

ПІДПИС
ЗАСВІДЧУЮ
УЧЕНИЙ

СЕКРЕТАР
Історії України

12.12.2023

Ідентифікаційний
код 05416981